

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 22(3): 105–122.

Szalai Sándor (1912–1983)

Szabari Vera

szvera@yahoo.com

ÖSSZEFOGLALÓ: Szász éve született Szalai Sándor, a magyar szociológia történetének kiemelkedő alakja. A tanulmány Szalai Sándor 1940-es évek szociológiában betöltött szerepét elemzi, előtérbe állítva az intézményes és politikai kontextust. Az elemzés célja azoknak a konfliktusoknak a felrajzolása, melyek a társadalomtudományok és politika határterületén folytak, és melyek meghatározónak bizonyultak a modern szociológia első tanszékének működésére és annak megszüntetésére Magyarországon.

KULCSSZAVAK: elméletörténet, oktatás, Szalai Sándor, szociológiatörténet

Kollégáink között vannak, akik személyesen ismerték, emlékeznek előadásaira, gesztusaira, sajátos személyiségére. A későbbi generációk számára azonban Szalai Sándor neve a magyar szociológia történetében játszott szerepe révén ismerős, ezért jelen tanulmány a hazai szociológia intézményesülésének korai szakaszában végzett tevékenységén keresztül állít emléket az idén száz éve született szociológusprofesszornak.

1945-ben a hazai szociológia, pontosabban az 1942-ben létrehozott és Dékány István vezette Társadalomelméleti Tanszék életében jelentős változások történtek. Hajnal István a bölcsészkar dékánjaként 1945. november 15-én a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészkar Kari Tanácsa ülésén az akkor 33 éves Szalai Sándort terjesztette fel a szociológia tanszék vezetői tisztségére (ELTE Lt., 8/a 49. kötet, 218. o.). Szalai jelölése szorosan kapcsolódott ahhoz a sajátos történelmi pillanathoz, amely 1945 novemberében jellemezte Magyarországot. A második világháború épp csak befejeződött, az ország és gazdasága romokban hevert, a békekötés még meg sem történt, s a vesztes háború után az ország szuverenitása sem valósult meg. A szovjet katonai hatóságok, a SZEB és a Szovjetunió vezetése együttesen felügyelte a belpolitikai eseményeket. Ezzel együtt az országos politika ideiglenességét az 1945. november 4-i választás lezárta, amely meghatározó szerepet játszott a hazai szociológiai oktatás intézményesülésében is.¹ Elfogadott, már az egyetem történetét feldolgozó 1970-es években megjelent kötet szerzői is tényként említették, hogy a tanszék sorsa, így Szalai Sándor kinevezése a pártok közötti pozíciók elosztásának része volt. „Az új tanszékek felállításában, az okta-

1 A választás eredménye: A szavazatok abszolút többségét, 57,03%-át a Független Kisgazdapárt szerezte meg. A Szociáldemokrata Pártra a szavazók 17,41%-a, a Magyar Kommunista Pártra 16,95%-a, a Nemzeti Parasztpártra 6,87%-a voksolt. A Polgári Demokrata Párt jutott még mandátumhoz (1,62%). A Magyar Radikális Pártra mindössze néhány ezer választópolgár szavazott, így nem szerzett mandátumot (G. Vass 2005: 9).

tók kinevezésében természetesen közvetett úton beleszóltak a koalíció pártjai. Az 1945 májusától októberig terjedő időszakra általában az volt a jellemző, hogy a koalíciós pártok és az egyetem a kinevezéseket »békés úton«, különösebb huza-vonák nélkül tudták lebonyolítani. (...) Az SZDP kívánságával megegyezően a kar a megüresedő »társadalomelmélet« tanszékre Szalai Sándort jelölte. A Nemzeti Parasztpárt *Erdei Ferenc* számára »szociográfia« tanszék felállítását kérte” (Horváth–Izsák 1970: 24–25). Hasonló álláspontot fogalmazott meg Kemény István 2007-ben: „...[a]rra a tanszékre Szalai Sándor került, elvileg 1945-ben, de ténylegesen csak 1946-ban, mert időbe kerül, amíg valakit kineveznek. Elvileg az egyetem autonóm volt, de gondolom, Szalait nem az akkoriban törvényesen állásban lévő professzorok kérték fel és hívták meg, hanem az akkori kormány rákényszerítette az egyetemre. Ez a rákényszerítés nem csak rendeleti úton lehetséges, lehet rábeszéléssel is. 1945–46-ban került oda, és ő egy tehetséges és éles eszű ember volt, de elsősorban azért kerülhetett oda, mert a magyar Szociáldemokrata Pártnak a baloldalához tartozott” (Kemény 2008: 8).

Szalai politikai aktivitása fiatalon kezdődött, melyben meghatározónak bizonyult művelt, nagypolgári családi háttere.² Az 1912. október 22-én Budapesten született Szalai Sándor édesapja, Dr. Szalai Emil révén – aki jogtudós, szerzői jogi képviselő volt és szoros kapcsolatot tartott fenn a *Huszadik Század* és a *Nyugat* szerzőivel – gyerekkorától fogva részese volt a két világháború közötti haladó szellemi légkörnek. Gyermekkorának nyarait részben Erdélyben, Kissebesen töltötte, ahol a család vendégei között volt Ignótus Pál is, és édesapja társaságában többször ellátogatott Ady Endréhez, aki gyakran tartózkodott feleségével a Boncza család közeli birtokán (Kardos 1976: 184–185). A tágabb családtagjai, pl. másod-, harmad-unokatestvérei: Friss István, Péter György, illetve Horváth Vera pedig tevékenyen részt vettek a baloldali mozgalomban. Későbbi karrierje szempontjából meghatározó volt a család baráti köréhez tartozó és a Szociáldemokrata Párthoz közel álló Vámbéry Rusztem, illetve a *Népszava* bécsi tudósítója, Fényes László, akinél Szalai többször vendégeskedett.

Szalai 1930-ban lépett be a hazai Szociáldemokrata Pártba, a korszakra jellemzően egyetemi tanulmányait külföldön: a lipcsei, a majna-frankfurti, majd Hitler hatalomra jutását követően a zürichi egyetemen kényszerült folytatni, ahol 1934-ben filozófiából és pszichopatológiából szerzett bölcsészdoktori oklevelet, és melynek klinikáján pszichológiai kutatóként dolgozott.³ 1935 végén tért haza, 1936-tól a *Népszava* külső munkatársa és a Munkás Akadémia társadalomtudományi szakának vezetője, illetve 1939-ig a *Pester Lloyd* szerkesztője és a Rózsavöl-

2 Édesapja, Szalai Emil (1874–1944) a Jogállam című jogtudományi folyóirat szerkesztője és a Magyar Iparügyi Társaság ügyésze, műfordító, az 1920–30-as években másfél évtizedig a Magyar Színpadi Szerzők Egyesületének ügyésze, majd tiszteletbeli jogtanácsosa volt, illetve egy időben a Budapesti Színigazgatók Szövetségében jogtanácsosként is tevékenykedett. Anyai nagypapja, Glasner Antal gránitkőbányát vezetett a Kolozs megyei Kissebesen, a bányavezetés mellett könyvet is publikált e témában (Glasner 1920, 1923), 1917-ben pedig az Országos Mérnökgyűlésen a budapesti József Műegyetem aulájában tartott beszédet többek között Miksa főherceg mellett. Szalai gyermekkoráról kevesebb információ áll rendelkezésünkre, a Radnóti Miklóshoz fűződő viszonyáról szóló beszélgetés talán némi betekintést enged a beszélő fiatalkori életébe is (Szalai 2009).

3 Ezt az időszakot reprezentálják első tudományos írásai a pszichoanalízis területéről (Szalai 1933, 1935).

gyi Könyvkiadó lektora volt. 1939-től a Dante Könyvkiadó irodalmi és tudományos lektorátusának vezetőjeként dolgozott (közben többször behívták munkaszolgálatra) egészen 1944-ig, amikor munkaszolgálatosként a bori munkatáborba hurcolták. 1945-ben, a munkatáborból való hazatérése⁴ után egyből bekapcsolódott a politikai életbe, a Szociáldemokrata Párt Központi Bizottságának tagja, külügyi, majd sajtó- és értelmiségi osztályvezető lett.⁵ 1945-ben népügyészként részt vett Bárdossy László egykori miniszterelnök népbíróági tárgyalásán (Justus 1945).⁶

1945-ben, amikor neve felmerült a tanszékvezetői poszt várományosaként, fiatal kora ellenére aktív politikai pályával és jóval szerényebb tudományos életúttal rendelkezett, mely alátámasztja kinevezésének politikai színezetét. A korabeli dokumentumokat szemlélve azonban a szociológiai tanszék sorsa és rövid élete a direkt és egyoldalú pártpolitikai beavatkozásnál összetettebb képet mutat.

A kinevezési eljárás

Szalai Sándor kinevezése nem volt automatikus, sőt a szükséges formális eljárási rendnél hosszabb folyamat előzte meg. 1945. október 1-jén a Bölcsészkar Mátrai Lászlót kérte fel a társadalomelméleti tanszék ügyében szakreferátum elkészítésére és személyi javaslat megtételére, miután Prohászka Lajos – aki Dékány kinevezésében eljár – nem vállalta a feladatot. Mátrai a november 14-i bizottsági jegyzőkönyv szerint Mannheim Károly, abban az esetben pedig, ha Mannheim nem vállalja, Szalai Sándor meghívását javasolta a tanszék élére. Felterjesztésében jelezte, hogy Horváth Barna meghívása is felmerült, akinek felkérését végül azért vetették el, mert leginkább jogbölcselettel foglalkozott (ELTE Lt., 120/1945–46). Így tehát 1945-ben Hajnal István dékán a szakreferátumnak megfelelően a szociológia tanszék vezetői tisztségére Szalai Sándort terjesztette fel, ezt azonban azzal a megkötéssel tette, hogy kinevezése előtt javasolja Mannheim Károly megkeresését (ELTE Lt., 8/a 49. kötet, 218. o.). Mannheim esetleges felkérése mutatja, hogy az egyetem számára mutatkozott némi mozgáster a politikai nyomás mellett. Mannheim, aki ekkor már Londonban élt, nem vállalta a feladatot, és 1945. december 6-án csupán egy háromsoros táviratban válaszolt. Ebben megköszönte és elutasította a „megtisztelő felkérést”, valamint Hajnal érdeklődésére: „abban a sajnálatos esetben, ha Professzor Úr nem tudná meghívásunkat elfogadni, szíves véleményét kérjük dr. Szalai Sándor meghívására vonatkozóan” (ELTE Lt., 8/b 1488/1945–46), – a lehető legrövidebben reagált: „Szalait nem ismerem” (ELTE Lt., 8/b 1488/1945–46).⁷ Mannheim reakcióját árnyalja 1946. január 7-i, Hatvany

4 A bori táborból a szovjet hadsereg egysége mellett tolmásként tért haza (Szalai 2009).

5 A két pártja egyesülése (1948. július 22.) után az MDP Tudományos Intézete Pártszervezetének társelnöke és a Párt Tudományos Bizottságának tagja volt 1950-ig, letartoztatásáig.

6 Sükösd Mihály szerint: „...a vádlott méltó intellektuális partnere a bíróságból egyedül a szociáldemokrata népügyész, Szalai Sándor szociológiaprofesszor lehetett, ő viszont hadarva beszélt, sőt raccsolt” (Sükösd 2000). Cseh-Szombathy László így emlékezett vissza Szalai perben tanúsított viselkedésére: „A Bárdossy-perben Szalai volt a népügyész, hallottam rádión a beszédét. A hangja nem volt rokonszenves, de az ügyben igaza volt” (idézi Szántó 2007).

7 Hajnal István 1946 júliusában még egy kísérletet tett, hogy legalább egy előadás-sorozat megtartására az egyetemre hozza Mannheim Károlyt, amihez a Bölcsészkar jóváhagyása mellett az akkori miniszter, Keresztury Dezső hozzájárulását is próbálta megszerezni (ELTE Lt., 8/b 1488/1945–46). Az előadás-sorozat azonban nem jött létre.

Lajosnak írt levele, melyből az is kiderül, hogy „elégtételt” jelentett számára a budapesti meghívás, de komolyan nem gondolkozott el rajta, hiszen a London School of Economics and Political Sciences tanára volt és biztos abban, hogy hamarosan az Education vezetőjévé nevezik ki (Gábor 1996: 221).⁸

Mindezek után 1946. február 6-án, annak ellenére, hogy a szociológia tanszék vezetésének betöltésére állított jelölőbizottság csupán egyetlen személyt jelölt a posztra, a kari tanács a vélt politikai nyomás ellenére sem szavazta meg Szalai kinevezését, hanem köztes megoldásként a századelőn a *Huszadik Században* rendszeresen publikáló, Durkheim műveit ismerő és elemző Bolgár Elek⁹ nyilvános rendes tanárt, az Egyetemi Könyvtár főigazgatóját kérte fel a feladat ellátására. Csak miután márciusban a Vallási- és Közoktatási Minisztérium felszólította a kart, hogy mihamarabb rendezze az üresedésben lévő tanszékek ügyét, írt ki pályázatot a társadalomelméleti tanszék vezetésére (ELTE Lt., 8/a 49. kötet, 278. o.). A pályázatra a meglévő levéltári anyagok szerint 1946 júniusában három pályázat érkezett. A pályázók Szalai Sándor mellett az akkor 52 éves Csécsy Imre,¹⁰ aki szorosan kapcsolódott a *Huszadik Század* köréhez, és a szociálpolitikus Hilscher Rezső¹¹ voltak, a pályázatok értékelésére pedig újabb bizottság alakult. A bizottság tagjai Domanovszky Sándor, Kornis Gyula, Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor, Huszti József, Tass Tivadar, Prohászka Lajos, Váczy Péter, Lukács György, Bolgár Elek, Turóczi Trostler József, Mátrai László voltak. A bizottság összetétele azért is érdekes, mert többen közülük – Domanovszky, Kornis, Eckhardt, Szekfű, Huszti és Prohászka – bizottsági tagként részt vettek a jobboldali, konzervatív Dékány István 1942-es kinevezésében is. Nem csupán a bizottság összetétele mutatott jelentős átfedést a korábbival, hanem a kiírt pályázat szövege is, azzal a lényeges különbséggel, hogy a 4-es pont, amely korábban a nem zsidó származás igazolására irányult, 1946-ban az ún. igazoló eljárás során az igazolt minősítés megszerzését írta elő (ELTE Lt., 1256/1945–46, 2. o.).¹²

Sajnos maguk a pályázati anyagok és a bizottsági ülés részletes jegyzőkönyve nem tállhatók meg a levéltári anyagok között, így csupán annyi bizonyos, hogy 1946. július 18-án a bölcsészkar III. rendkívüli ülésén a társadalomelméleti tanszék vezetésére a három jelölt közül a bizottság első helyen Szalai Sándort (má-

8 „Tekintve, hogy pár nappal később – ez érdekelni fog – a budapesti bölcsész tudományi fakultástól hivatalos meghívást kaptam az ottani tanszékre (szociológiai), megvan az az elégtételelem, hogy Teleki [Pál] szellemének ezt is tudomására hozhatom (tudom, hogy ő azt mondta egy ismerősömnek, ki mesélte, hogy Frankfurtban tanár vagyok, hogy az nem kunszt – itt [azaz Budapesten] legyen tanár) (Gábor 1996: 221).

9 Bolgár Elek (1883–1955) 1906-ban szerzett jogi diplomát Kolozsvárott, a Huszadik Század munkatársa volt, de írt a Jövő, a Munka Szemléje és a Budapesti Hírlap számára is. 1910-ben Bernben avatták filozófiadoktorrá. 1911-től a főváros szociálpolitikai osztályán fogalmazóként dolgozott, mellette továbbra is rendszeresen írt. Támogatta az SZDP baloldali ellenzékét, majd 1918-tól a KMP-hez kötődött. A Tanácsköztársaság kikiáltása után bécsi követ, majd a külügyi népbizottságon Kun Béla helyettese. A Tanácsköztársaság megdöntése után emigrált, 1922-től 1937-ig Bécsben és Berlinben, 1937-től a Szovjetunióban dolgozott. 1944-ben tért haza. Durkheimről szóló írásainak elemzését lásd Némédi (2007).

10 Csécsy Imre (1893–1961) rendszeresen publikált a Nyugatban, a Huszadik Században, tagja volt a Galilei-körnek, 1914-ben az Új Magyar Szemle szerkesztője. 1918-ban titkár a nemzetiségi, illetve a külügyminisztériumban, később Külügyi Népbiztos. 1919–21 között a Világ, 1934–39 között pedig a Századunk című folyóirat szerkesztője. Az illegális Magyar Radikális Párt 1944-es megalapítója, 1946–48 között az újra megalakult Társadalomtudományi Társaság elnöke. Részletesen lásd: Országgyűlés almanachja 1947–49, http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/almanach_1947-49/1947_ngy_a_t075.htm.

11 Hilscher Rezső (1890–1957) a két világháború közötti progresszív szociálpolitika kiemelkedő alakja, fő műve 1928-ban jelent meg Bevezetés a szociálpolitikába címmel (Hilscher 1928). Részletesen lásd: Hegyesi (1989); Lombos (1990).

12 Az igazoló eljárásról és az 1945-ös egyetemi elítváltásról lásd: N. Szabó József (1999).

sodikként Csécsy Imrét, harmadik helyen pedig Hilscher Rezsőt) javasolta, akinek kinevezését ekkor már a kari tanács is megszavazta (ELTE Lt., 8/a 49. kötet, 384. o.). Ezek után az 1946. szeptember 9-i, az 1946–47-es tanév első ülésén a dékán bejelentette, hogy a köztársasági elnök dr. Szalai Sándort a szociológia nyilvános rendes tanárává nevezte ki (ELTE Lt., 8/a 50. kötet, 2–3 o.), vagyis a tanszék vezetésére végül Szalai Sándor kapott megbízást.

Az egyetemi eljárásban csupán többszöri nekifutásra érvényesült a politikai akarat. Ennek oka azokban az egyetemi mechanizmusokban keresendő, melyek részben védelmet jelenthettek a tudomány autonómiája számára, még akkor is, ha Magyarországon a tudomány határai a közélettel és politikával szomszédos háttérterületeken hosszú időre visszatekintve képlékenynek bizonyulnak. Másrészt, jelezheti azt is, hogy a kinevezés mögött álló oly gyakran emlegetett politikai konszenzus nem jelentett valódi egyetértést, egy-egy tanszék megszerzésében több párt is érdekelt volt.

A pártok közötti konszenzus (hiánya)

A szociológia tanszék kérdésében leginkább két párt volt ambicionált: a MKP, illetve az SZDP, a közöttük zajló konfliktusra több példát találunk. Nyilvános fórumon először az 1945-ben induló, a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetséghez (MADISZ) tartozó és Márkus István főszerkesztésében megjelenő *Valóság* első számának hasábjain alakult ki vita a szociológia megítéléséről a baloldal képviselői között. A lap akkori egyik vezető szerkesztője, Balázs János azt a sejtető kérdést vizsgálta, hogy mi az oka annak, hogy „...[a]z elmúlt negyed évszázad alatt öt magyar egyetemünkön összesen egy tanszéken tanítottak szociológiát” (Balázs 1945: 66), utalva ezzel a Dékány vezette tanszékre. Szerinte az ok a szociológia mindenkori valóságfeltáró és forradalmi szerepére, illetve az elmúlt rendszer politikai elnyomására vezethető vissza. „Aki pedig mégis vállalkozott a megkötöttségek ellenére is a szociológia művelésére, az előtt csak két út állott. Vagy zagyvaságokat írt és ezzel elterelte a figyelmet a szociológia rendkívüli jelentőségéről és egyben pótolhatatlan fontosságáról – ebben az esetben katedrát is kaphatott –, vagy mindezzel leszámolva mégis vállalta az igazság szolgálatát –, ebben az esetben le kellett mondania arról, hogy hivatalos helyen szólhasson az ifjúsághoz” (Balázs 1945: 67). Írása azt sugallja, hogy a „valódi” szociológia összeegyeztethető a baloldali értékekkel, sőt a tények megismerése révén jelentős szerepet játszhat a társadalmi átalakulásban. (A szociológia forradalmi és a szocializmussal összeegyeztethető jellegét hangsúlyozó érveléssel találkozunk majd Szalai 1961-es írásában is [Szalai 1961].) Balázs szerint a megoldás a korábbi, konzervatív hatalmi érdekeket kiszolgáló, spekulatív szociológiával szakító, tényfeltáró és összehasonlító jellegű, kimondottan kelet-európai szociológia kiépítése lehet a „nyugatról behozott szociológia üvegházi tenyészeté” helyett. Bár Balázs egyértelműen szembeszállt

a konzervatív társadalmi renddel és az azt képviselő társadalomtudományokkal, 1946 elején mégis egy jóval markánsabb baloldali álláspont jelent meg az akkor friss diplomás Szigeti József¹³ tollából, aki Szalaihoz hasonlóan szintén 1946-ban lett a Pázmány Péter Tudományegyetem oktatója. Szigeti erőteljesen kritizálta Balázs álláspontját, aki szerinte nem vette figyelembe a szociológia „negatív, áltudomány lehetőségét”. Írásának központi gondolata: „...[h]ogy a célba juttató egyedüli út, az egyetlen valóban élő szociológia a marxi szociológia útja, az senki hozzá értő számára nem lehet kétséges” (Szigeti 1946: 108). Ez a fajta érvelés, mely szerint a marxizmus mellett nincs szükség szociológiára, hosszú időn keresztül napirenden volt a szociológia legitimizációért zajló – különösen az 1960-as évek elején az újraszerveződés körüli – vitákban (Szántó 1960).

1946-ban a szociológiával szembeni igény intézményi szinten is felmerült. Februárban az egyetem jogi és államtudományi kara Molnár Erik¹⁴től, a Magyar Kommunista Párt által delegált népjóléti minisztertől olyan intézet létrehozásának tervezetét kapta meg, mely a társadalomtudományok minimális függetlenségét is megszüntette volna. Molnár ugyanis rendeleti úton kívánt létrehozni egy a Népjóléti Minisztérium alá tartozó Országos Társadalomtudományi Intézetet. A tervezet szerint az intézetet „...a tudomány művelésének és gyakorlati alkalmazásának előmozdítására” hozták volna létre (ELTE Lt., 1274/1945–46) és a teljes társadalomtudományi szakképzést, illetve minden társadalomtudományi (és annak határtudományaihoz tartozó) adatgyűjtést, feldolgozást és publikálást az új intézet igazgatójának és a népjóléti miniszternek az engedélyéhez kötött volna. Molnár nagyratörő ambícióit jelzi, hogy egy társadalomtudományi akadémiát, illetve akadémiákat kívánt volna szervezni, mellyel valószínűleg nem a tudományos akadémiával szemben fellépő, hanem egy széles körben megjelenő népművelésre alkalmas szerteágazó, de központilag irányított szervezet létrehozását célozta meg. A tervezet amellelt, hogy teljes mértékben korlátozni kívánta az egyetemi és tudományos kutatói tevékenység autonómiáját, súlyosan csorbította volna a válás- és közoktatásügyi miniszter, ebben az esetben Keresztury Dezső (Nemzeti Pártszövetség) hatáskörét is. A tervezet ugyan nem valósult meg, a szociológia viszont a politikai küzdelmek nyomán a koalíciós idők végére elveszítette legitimitását és csekély intézményi kereteit is. Molnár Erik szociológiával szembeni ellenállása és a terület feletti ellenőrzési igénye pedig még az 1960-as években is érzékelhető volt (Szántó 1960).

A baloldali pártok közötti megállapodás instabilitását mutatja a Szalai 1946-os *Társadalmi valóság és társadalomtudomány* címmel megjelent könyve nyomán

13 Szigeti József (1921–2012) filozófus, esztéta. 1944-ben a Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett bölcsészdiplomát, 1946-ban az egyetem filozófia tanszékére került oktatóként, ahol az 1950-es átszervezés után is maradt. 1957 és 1959 között művelődésminiszter-helyettes, 1959 és 1968 között az MTA Filozófiai Intézetének igazgatója.

14 Molnár Erik (1894–1966) jogász, történész. 1915-ben zászlósként került ki az orosz frontra, ahol hadifogságba esett. Szabadulása után folytatta jogi tanulmányait, 1922-ben szerzett jogi diplomát. A két világháború között a kecskeméti Egyetemes Református Jogakadémián tanított, csatlakozott a szociáldemokraták helyi szervezetéhez, melynek később vezetője lett. Öccse hatására belépett az illegális kommunista pártba. 1929-től számos folyóiratban publikált a munkásmozgalom problémáiról, az agrárkérdésről és a gazdasági válságról. 1944-től országgyűlési képviselő, 1945–47 között népjóléti miniszter volt.

született kritika is. Míg a *Közgazdasági Irodalmi Szemle* és az 1947-ben újra elindított *Huszadik Század* röviden bemutatták Szalai könyvét és üdvözölték a szociológia egyetemi oktatásban való megjelenését, addig a filozófia felől és személyesen Lukács Györgytől¹⁵ – aki szintén az 1945-ös átszervezések nyomán lett egyetemi tanár és megszólalásában a filozófia mellett a kommunista pártot is képviselte – komoly bírálat olvasható. Lukács az aktuális tudományos-politikai térben pozicionálta Szalai könyvét, egyszerre teremtve meg a filozófia és szociológia, illetve a két (kommunista és szociáldemokrata) párt között kialakított és ezáltal manifesztálódott elméleti és ideológiai harc színterét. Bár örömmel nyugtázta, hogy Szalai „...hozzálát annak a relativizmusnak és agnoszticizmusnak a felszámolásához, mely a kantianizmus és machizmusnak behatása nyomán a szocialista ideológiára olyan káros befolyást gyakorolt” (Lukács 1946: 676), hogy bírálja a polgári szociológia társadalomelméleteit, melyekben „a struktúra elfedi a fejlődést”, vagy Mannheim módszerét, ugyanakkor szemére vetette, hogy nem alkalmazta elég következetesen a marxi szemléletet. Akkor ugyanis – hasonlóan Szigeti korábbi álláspontjához, Lukács szerint – egyértelmű lenne, hogy a szociológiára mint önálló tudományra nincs szükség (1946: 678). „A marxizmus tehát szerintünk tagadja az ökonómiától [gazdaságtantól] független szociológiát, mint önálló tudományt” (Lukács 1946: 678). Lukács másik, a fentiekhez kapcsolódó kritikája, hogy Szalai nem elég következetes a dialektikus materializmus minden más módszertani megközelítést felülmúló szerepének alkalmazásában (1946: 680).

A pártok közötti küzdelemben a szociáldemokrata Szalai vezette szociológia tanszék végül alulmaradt. A szovjetizálás a tudomány területeit sem hagyta érintetlenül, 1948-ban megtörtént a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) és a Központi Statisztikai Hivatal (KSH), valamint az egyetemek szovjet mintára történő átszervezése, és lassacskán megpecsételődött a szociológia sorsa is. A volt diákok visszaemlékezéseiből tudható, hogy kezdetben „csupán” néhány személyi változást követeltek meg az intézettől. Így például a korszak ideológiájának nem megfelelő szociális összetételre hivatkozva Widmar Luciának – akinek nevelőapja, Hárs László az SZDP kulturális osztályát vezette – 1949 tavaszán el kellett hagynia az intézetet, hogy helyette egy szakérettségizett hallgatót vegyenek fel (Widmar 1987: 70). A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium osztályvezetőjének 1949. július 12-én kelt levele pedig azt mutatja, hogy a minisztérium által elrendelt bölcsészkar reform, ami tkp. összevonást jelentett, már a Szalai Intézetet is érintette. „A tudományos kutatás céljára egyesülnek a filozófiai, társadalomtudományi intézetek is” (ELTE Lt., 8/b 2088/1948–49). A rendelet mind fizikai, mind elméleti téren orientált: „...[a] Filozófiai Intézet folytatásában nyer elhelyezést az Esztétika és a

¹⁵ Lukács György (1885–1971) filozófus, esztéta. Budapesten tanult jogot, 1906-ban doktorált Kolozsvárott. Alapító tagja volt a vasárnapi és a Galilei-körnek. Rendszeresen publikált a Nyugatban, a Huszadik Században. 1910-ben jelent meg első, a *Lélek és formák* című könyve. 1918-ban lépett be a Kommunista Magyarországi Pártjába, a Tanácsköztársaság idején helyettes közoktatásügyi népbiztos, majd a Forradalmi Kormányzótanács népbiztosa, május–júniusban pedig a Vörös Hadsereg politikai biztosa volt. 1920–21 között az MKP Bécsben működő Ideiglenes Központi Bizottságának a tagja, majd 1930-tól a moszkvai Marx–Engels–Lenin Intézetben tudományos kutatóként dolgozott. 1945-ben érkezett haza, ekkor nevezték ki a budapesti egyetem tanárává.

Társadalomtudományi Intézet, s ez a három intézet együtt egy Marxista–Leninista Intézetet alkot” (ELTE Lt., 8/b, 2088/1948–49). A miniszteri határozatot követően valóban sor került az összevonásra, az így létrehozott intézetet Filozófiai Intézetnek nevezték el, igazgatója Lukács György, az igazgatótanács másik két tagja pedig Szalai Sándor és Fogarasi Béla lettek. Szalainak a dékánhoz írt leveléből az is kiderül, hogy a három korábbi intézetet dialektikus materializmus, történelmi materializmus és esztétika szakosztályokká minősítették át, megelőzve a későbbi konfrontációt. Az 1946-os átszervezés Szigeti és Lukács szociológiával szembeni álláspontja ismeretében nem sok kétséget hagy a szociológia jövőjével kapcsolatban. Az 1949-es „reform” már elindította a szociológia megszüntetésének folyamatát. „Szalai akkor még ott volt, és Tőke-előadást tartott, de nekünk már a Közgazdasági Egyetemre, Bereihez kellett átmennünk tervgazdálkodásra és Nagy Tamáshoz politikai gazdaságtanra. [...] Szociológiáról ekkor már szó sem volt; Szalairól se a 49–50-es tanév második felében. Akkor már egy Pityercev nevű szovjet tanár tartott nekünk politikai gazdaságtant a Lenin Intézetben” (Hazay 1988: 59).

Szalai hiába vett részt az akadémia¹⁶ és az egyetem átszervezésében, vállalta azt, hogy a Társadalomtudományi Intézet névlegesen eltűnjön és beépüljön egy marxista–leninista intézetbe, előadásaiban¹⁷ tanúsította a rendszerhez való lojalitását, tanszéke nem kerülhetett el a teljes felszámolást. A bölcsészkarai dékán 1949. november 23-án kelt levele alapján Szalai Sándor személyével szemben még nem emeltek kifogást a VK Minisztériumban, a nem sokkal később ellene

16 Szalai Sándor tudományos pályáját nem csupán az egyetemi életben követhetjük nyomon. Pozíciójának emelkedését mutatja, hogy 1948-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának választották, és amellet, hogy igyekezett biztosítani a szociológia akadémiai intézményesítését, a Társadalomtudományi albizottság tagjaként aktívan részt vett az akadémia átszervezésében. Az MTA társadalomtudományi szakosztályának 1949. május 9-i ülésén Szalai Sándor ismertette a kiküldött albizottság javaslatát, amely megállapította, hogy „a Filozófiai Kutatóintézet felállítására szükség van, mert a különböző filozófiai tudományterületek (ismeretelmélet, esztétika, etika, társadalomtudomány, filozófiatörténet stb.) terén hátramaradottságunk igen nagy” (MTA Levéltár 23/1, 1949, 46. o.). A Szalai által ismertetett javaslat szerint a felálló Filozófiai Intézetnek túlnyomórészt a budapesti egyetem bölcsészeti karának három filozófiai intézetére: a Filozófiai, a Társadalomtudományi és az Esztétikai Intézetre kellene támaszkodnia mind káderekben, mind szakmai felszerelésben (szakkönyvtárakban) (MTA Levéltár 23/1, 1949, 47. o.). A Filozófiai Kutató Intézet feladatai közé tartoznának pl. a filozófiai, a társadalomtudományi és esztétikai klasszikusok bevezetésével és jegyzetekkel ellátott kiadásai 3 sorozatban: I. Filozófiai írók tára, II. Társadalomtudományi klasszikusok, III. Esztétikai klasszikusok (MTA Levéltár 23/1, 1949, 51. o.). A Szalai által képviselt álláspont szerint „...[a] Filozófiai Kutató Intézet vezetésére a fentnevezett három bölcsészeti kari intézet igazgatóiból álló igazgatótanács nevezendő ki” (MTA Levéltár 23/1, 1949, 51p)

17 „Szalai bonyolult személyiség volt, bonyolult életrajzzal. Sokkal idősebb volt nálunk, sokat ült börtönben. 1949-ben, amikor én az egyetemre kerültem, azoktól a hallgatóktól, akik hozzám hasonlóan gondolkodtak – ilyen kevés volt –, azt hallottam, hogy Szalai a legrémesebb emberek egyike, mert rettenetesen szigorú marxista, és vérengzik a vizsgákon. Három előadását hallgattam 1949 őszén. Később megtudtam, hogy eltávolították, majd letartóztatták” (Andorka 2006: 67). Szalai alkalmazkodását bizonyítja az 1949. január 24-én a Magyar Dolgozók Pártjának Kulturpolitikai Akadémiáján tartott előadása, mely később Társadalomtudomány és imperializmus címmel jelent meg és melyben tág teret enged a korabeli lözungoknak. „A társadalom uralkodó eszméi – mint Marx óta tudjuk – mindenkor a társadalom uralkodó osztályának eszméi” (Szalai 1949: 8). „...a kapitalista világban az imperializmus eszméi az uralkodó eszmék” (Szalai 1949: 8). Szalai megmagyarázza: az, hogy ezek az eszmék uralkodnak, azt jelenti, hogy átszövik az emberek világnézetét, gondolkodását, szellemi munkáját (Szalai 1949: 8). Külön fejezetben „leplezte le” az amerikai szociológia társadalmi funkcióit: „Az amerikai burzsoáz szociológia sohasem kapta volna meg azt az óriási anyagi támogatást, azt a hihetetlen reklámot, amelyet élvez, ha csupán az ópium szerepét tölti be, vagyis ellankasztja a társadalmi problémákra irányuló figyelmet, és félrevezető közlésekkel megnyugtatja a bajok súlyossága miatt háborgó kedélyeket. Ez is szép dolog, ez is hamis dolog... De az igazi jelentőségét, igazi szerepét csak akkor érte el az amerikai szociológia, amikor képviselői szép számban aktívan az imperialista propaganda szolgálatába álltak, s a „mindig amerikai vezető szociológussal tartott megbeszélést” (Szalai 1949: 12). Továbbá statisztikai kimutatást készített, hogy az amerikai szociológia tizenkét „legfrissebb és legnagyobb” terjedelmű tankönyvében és kézikönyvében hányszor fordul elő Marx vagy Lenin neve vagy az imperializmus kifejezés (Szalai 1949: 13). Igazán érdekes, hogy lábjegyzetben megemlíti „csak a hitelesség kedvéért”, hogy az említett tizenkét kézikönyv megtalálható a Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Társadalomtudományi Intézetének gyűjteményében.

elindított politikai hadjárat azonban már a tanszéket is érintette. 1950. február 9-én a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészkarának Társadalomelméleti Tanszékét megszüntették, Szalai Sándort „saját kérésére” felmentették a tanszék teendőinek ellátása alól, egyben megköszönve addigi tevékenységét, ny. r. tanári cím használatának jogát, illetve illetményét továbbra is meghagyták (ELTE Lt., 8/b 364/1949–50, 1. o.). 1950. április 25-én a 2.400/1949. Korm. számú rendelettel módosított 1934. évi I. t. c. 2. §-ának (1) bekezdése alapján pedig azonnali hatállyal mentették fel és helyezték rendelkezési állományba, azaz elbocsátották állásából (ELTE Lt., 8/b 22/1950). Az intézet könyvtári állománya a Fogarasi Béla által vezetett Filozófiai Intézethez, a Szalai mellett dolgozó Karsai Elek a levéltárba került, a szociológia pedig átalakult politikai gazdaságtanná (Hazay 1988: 61–62).

Bár a szociológia intézményesülése nem egy szerves, tudományos és társadalmi fejlődés eredménye volt, hanem az aktuális politikai körülményeket kihasználva lényegében egyetlen személy köré szerveződött kezdeményezés, mégis, ha csupán rövid időre is, de a modern európai és amerikai elméletek és módszertani eljárások hazai bevezetését jelentette. A születésének körülményei azonban arra predesztináltak, hogy a tudományban elért eredményektől függetlenül a megváltozott politikai helyzet maga alá gyűrje, ezért a hazai szociológia számára az első modern szociológiai tanszék leginkább egy újabb reményteljes próbálkozás maradt.

Társadalomtudományi Intézet (1946–1950)

A Szalai Sándor által vezetett tanszékről, melyet Társadalomtudományi Intézetnek nevezett el, az egyetemi átszervezések és költözések következtében kevés dokumentum maradt fenn. Általános képet kaphatunk róla az egyetemi tanrend, illetve a hallgatóival készített interjúk alapján. „1946-ban indult a Szalai-intézet, az Egyetem Múzeum körüli oldalán, a második emeleten. A belőtt szobák lakhatóvá lettek novemberig. Karsai Elek volt a tanársegéd, de már ott volt Harsányi János és Perjés Géza is” (Cseh-Szombathy 2007: 46). 1946 szeptemberében a bölcsészkar ún. szabad bölcsészként beiratkozott hallgatói, akik filozófiát, esztétikát, szociológiát, illetve pedagógiát akartak hallgatni, meglepően sok Szalai által tartott órából választhattak. Szalai két kifejezetten szociológiai szemináriumot hirdetett meg, külön a kezdőknek és a haladóknak. A kezdők Hegel: *Philosophie der Geschichte* (A történelem filozófiája) (Hegel: Előadások a filozófia történetéről I–III.) című művét tanulmányozhatták, míg a haladók szemináriumának címe *A mai szociológiai irodalom válogatott fejezeteinek megvitatása* volt. (A haladó szeminárium anyagára azok interjúiból lehet következtetni, akik oda jártak: Harsányi, Hanák Péter, Spira, Litván, Bak (Perjés 1987: 79). A szemináriumokon és egy *A halál társadalmi funkciói* című órán kívül Szalai ebben a félévben még két előadást tartott. Feltehetően *A társadalomtudomány rendszerei és módszertana* című előadás anyagát tartalmazza Szalai 1946-ban megjelent könyve. Ezt támasztja alá Perjés Géza visszaemlékezése is. „[A]z úgy történt, hogy

Szalai már szeptemberben megmondta, hogy decemberben jegyzetet akar kiadni, és annak a jegyzetét fogadja el alapszöveggé, akié a legjobban fog tetszeni neki. Erre mindenki nekifogott a jegyzetelésnek, szorgalmasan jegyzeteltek gyorsírással. Hát most ez a legrosszabb, amit Szalainál csinálni lehetett. Én viszont valahogyan együtt tudtam vele lépni gondolatban, mindig tudtam, mi az, amit jegyzetelni kell. Amikor elkezdett sztorizni, azt kihagytam” (1987: 78–79).

1946-ban valóban meg is jelentette első kézikönyvét *Társadalmi valóság – társadalomtudomány* címmel. A könyv öt részből áll, az elsőben Szalai a szociológia, mint tudomány kialakulását mutatta be nagyon röviden, leginkább a comte-i szociológiával és Marxszal foglalkozott. Ebben elsőként a szociológia önreflexív jellegére hívta fel a figyelmet, és azt vizsgálta, hogy az elmélet és a gyakorlati megközelítések milyen mértékben szakadtak el egymástól. A szociológia kialakulását társadalmi-történeti kontextusba helyezte, és az ún. krízistudattal magyarázta, melyhez elsősorban a marxi terminológiát alkalmazta. Comte kapcsán megjegyezte, hogy míg St. Simonnál „...együttjárt a szociológia a szocializmussal, összekapcsolódott a tudományos és mozgalmi igénnyel, Comte-nál a szociológia függetlenül a szociális mozgalomtól, sőt szembeszáll vele: feleslegessé óhajtja tenni a tudományosan indokolt politikai rendszer keretében – bölcs, felülről alkalmazható szociálpolitika által” (kiemelés az eredetiben, Szalai 1946: 27). A második részben a természet és a társadalom kapcsolatával foglalkozott, ami leginkább azért érdekes, mert ennek kapcsán határozta meg a szociológia feladatát. „Így a szociológiának kétségtávolú megvan a maga, természettantól és élettantól független feladatköre: a társadalom és az egyes ember, a társadalom és a természet, valamint a különböző társadalmi jelenségek (folyamatok, intézmények, eszmék) egymáshoz való viszonyának s e viszonyok változásának törvényszerűségeit kell kutatni” (kiemelés az eredetiben, Szalai 1946: 66). A harmadik, terjedelmében legnagyobb rész az emberi viszonyok és a társadalmi viszonyok kapcsolatáról szólt, mely tartalma leginkább kapcsolódott Szalai egyetemi tanulmányaihoz. Foglalkozott szociálpszichológiával, az egyén és csoport viszonyával, a biológia és a szociológia kapcsolatával, a tömeglélektannal, a rész és egész viszonyával. A negyedik a szociológiai törvényszerűségek, az ötödik fejezet pedig a szociológia ideológiákhoz való viszonyát tárgyalja. Szalai felsorolásában Spencer, Simmel, Wiese, La Play, Pareto és Sorokin egy csoportba, a rendszeralkotó antimarxisták közé kerültek, akik „a töredezett társadalmat egy rend eszméi keretében” próbálták meg összetartani. Velük állította szembe Marxt, aki előbb szétbontotta, majd újjáépítette a társadalmat, azaz Comte-tal ellentétben „Marx számára a társadalomtudomány a történelmi folyamatok aktiválására szolgált” (Szalai 1946: 153). Ugyanakkor az ideológiai elemektől függetlenül Szalai – mint ahogyan az a fenti felsorolásból is látható – szisztematikusan végigvette a szociológiatörténet kanonizált elméleteit, és ha vázlatosan is, de elkészítette az első bevezető jellegű, magyar nyelvű szociológiai egyetemi tankönyvet.

A második félévben nem sokat változott az órakínálat, elsősorban az előző fél-

év kurzusai folytatódtak, kivétel egy új kurzus, mely *Formális és dialektikus logika* (Különös tekintettel a tudományos gondolkodás módszereire) címmel lett meghirdetve. Az 1947/48-as tantervben megfigyelhető változás csupán annyi, hogy Szalain kívül két proszemináriumvezető is feltűnik, az egyik Karsai Elek, aki Szalai tanársegédje volt, a másik pedig Gombocz László, aki nyelvészológiát adott elő. Ebben a félévben új óraként szerepelt Szalai repertoárjában a *Terv és szabadság a mai társadalmakban* című kurzus – a cím sokat sejtető, azt mutatja, hogy Szalai megpróbált megfelelni a politikai elvárásoknak, de sajnos magáról a kurzusról nem maradt fenn részletes információ. „1947 júliusában tértem haza. [Cseh-Szombathy László ösztöndíjasként Svájcban tanult két szemesztert – Sz. V.] Szeptemberben munkára jelentkeztem a Szalai-intézetben, akkor már konszolidált állapotokat találtam. Felvettek intézeti tagnak. Ott volt már Szabó Dénes is, eggyel lejjebb járt. Ott dolgozott Karsai Lucia, Csanádi Györgyné, Faludi Szilárd (aki később a Művelődési Minisztériumban dolgozott), a tehetséges Szűts Sándor, Perjés Géza, Hazai Lujza (Félix Pálné). Elkezdődött az intenzív munka, az önképzés. Szalai sziporkázott, mint egy csillagszóró (akkor is érdekes látvány, ha nem gyullad semmi). A kollektíva kezdett kihozni produktív gondolatokat. 1947 őszén és 1948 tavaszán széles körű irodalmat dolgoztunk fel, Max Weber, Durkheimet, Paretót (ma is ők az alap). Megismerkedtünk az auxerre-i városi vizsgálat anyagával (Bettelheim) és Lyndi munkájával. Mi is elkezdtük a hazai terepmunkák terveit elkészíteni, a Láng Gyárban és a Népszínház utcai Ipari Intézetben. (Ezt mi szerveztük Harsányi Jánossal, interjúztunk is a Lángban.) A szociológiai kutatást Bán Antal iparügyi miniszter finanszírozta” (Cseh-Szombathy 2007: 47).¹⁸

1947 elején tehát megkezdődött a Láng-gyári kutatás, amely a szociológia egyetemi oktatása során az első empirikus vizsgálatnak tekinthető. A vizsgálat anyagai nem maradtak meg, csupán töredékes visszaemlékezéseket találhatunk az intézet diákjaival készült interjúkban. „Ennek előzőleg volt egy elméleti alapvetése. Vitákon beszéltük meg, hogyan is kéne az egészet csinálni. Ehhez alaposan áttanulmányoztuk a kurrens irodalmat, felvételi módszereket, technikákat, majd megcsináltuk a plánmot, a kérdőíveket. Aztán mindenki kapott egy konkrét feladatot. Kérdőzőként párba voltunk osztva. Egy alkalommal Widmar Luciával jártunk végig több munkáslakást. Egy inventáriumot kellett készíteni, hogy mi van, milyen könyvek, házi felszerelések, bútorok, vagy mivel foglalkoznak, s a többi” (Perjés 1987: 82). Az intézet diákjai először bementek a gyárba, ahol elmagyarázták nekik a munkafolyamatokat, utána pedig otthon keresték fel a munkásokat. „Több százan voltak a mintában. A lakásokban kérdőívekbe jegyeztük a válaszokat, jegyzeteket készítettünk, ezeket utána nagyrészt én gépeltem le. Több száz ilyen ívre emlékszem. Emlékeim szerint a Láng-gyári kutatás intenzitása már 48 nyarán, a két

¹⁸ Az ipari tanulókkal végzett kutatáshoz kapcsolódik a Szalai általa kidolgozott ún. visszatekintő önéletrajzi módszer, melynek alapja, hogy a vizsgálati alanyokat arra kérte, írják le önéletrajzukat úgy, mintha 50 év múlva tekintenének vissza az életükre. A kutatás részletei nem maradtak fenn, csupán egy hivatkozást találunk Allport 1955-ös munkájában Szalai módszerére (Danziger 2009: 103).

párt egyesülése idején lecsökkent” (Widmar 1987: 72). „Szócs Sándorral például több mint egy évig dolgoztam együtt a Láng-gyári csoportban, ahol felméréseket csináltunk. Együtt jártuk címről címre az angyalföldi házakat, töltöttük ki a kérdőíveket, hogy melyik családban hány fogkefe van, azt hányan használják, hányan laknak egy szobában” (Widmar 1987: 69). „Amikor a Láng-gyári kutatás a tetőfokán volt, én még nem voltam az intézetben, csak a vége felé [1947 őszén – Sz. V.] kerültem be, úgyhogy csak a technikai műveleteiben, a tabellálásban vettem részt. Kézi munkával értékeltük és ötönként striguláztuk a válaszokat” (Hazay 1988: 56).

A Láng-gyári kutatás elindítása mellett, a tanrend alapján, Szalai és intézete talán legsikeresebb időszakának tekinthetjük az 1947–1948-as évet. 1948 elején az intézethez még nyolc kurzus köthető, s a korábban is meglévő órák mellett megjelentek *A közgazdaságtan elemei, Állam és társadalom* és *A társadalmi osztályok szerkezete* című kurzusok. Szalai aktivitását jelzi, hogy az első félévre meghirdetett egy az indexbe be nem írható tanulmányi megbeszélést és felvételt a Társadalomtudományi Intézetbe című programba. A dokumentumok alapján úgy tűnik, hogy ekkor még a bölcsészkart érintő átfogó reform sem ingatta meg Szalai pozícióját. Az 1948/1949-es tanév második félévében a tantervet ért változások nyomán Szalai tarthatta a bölcsészkar minden első- és másodéves hallgatója számára a kötelező előadást *Bevezetés a társadalomtudományba* címmel, valamint a filozófia mellett önálló szakként megjelentethetett a társadalomtudomány is. 1948-ban jelent meg szintén *Bevezetés a társadalomtudományba* címmel második könyve is, mely tartalmában nagymértékben támaszkodott az amerikai hagyományokra, retorikáját tekintve azonban jelentősen kritizálta azt. „Mennyiségileg leggazdagabb szociológiai tankönyvekben és kézikönyvekben az új amerikai irodalom. Az Egyesült Államokban a szociológiai egyetemi tanszékek száma már jóval meghaladja a százat. Sajnos azonban éppen az amerikai szociológiai irodalom igen kevésbé alkalmas mintául” (mármint a szociológiai tankönyveket illetően – Sz. V.). Szalai szerint az amerikai tankönyvekben közölt „...tényanyag ugyan rendkívül gazdag, de a tények egyeztetésében, kiértékelésében, az elméleti következtetések levonásában – szóval mindabban, amire nekünk szükségünk volna – hihetetlen hiányosságok mutatkoznak; és nemcsak a tankönyvírásban, hanem magában a példátlanul terjedelmes amerikai szociológiai kutatásban is” (Szalai 1948: 10). Könyvében alkalmazkodott a Szigetinél már 1946-ban megjelenő (Szigeti 1946), de akkor még háttérbe szoruló ideológiai megközelítéshez, mely szerint a szociológia nem kerülheti el a társadalomkritikai, értsd marxi irányvonalat. „Hogy az amerikai szociológia már nem maradhat meg sokáig jelenlegi, a társadalmi rend alapvető problémáitól elvonatkoztatott, szélsőséges empirizmus és elvont elméleti konstruktivizmus között ingadozó állapotában, erre mutat Lyndnek, a jelenkor talán legélesebb szemű és legjelentősebb elméleti felkészültségű amerikai szociológusának könyve, a »Knowledge for what?« (»Tudomány – mi célból?«), amely összefoglalva az amerikai szociológia teljesítményeit, igen haladószellemű bíráló keretében ki-

mutatja, hogy az uralkodó monopolisztikus tőkés gazdasági rend mennyiben teszi lehetetlenné a tárgyilagos társadalomtudományi kutatást, s a szociológusnak hogyan kell felvennie ellene a harcot – saját tudománya érdekében (Szalai 1948: 10). Az ideológiai bevezetőtől eltekintve az 1946-os könyvéhez hasonló szerkezetben tekinti át a társadalomtudományos gondolkodás történetét, ismertetve a szociológia meghatározó képviselőinek elméleteit. A könyv talán legérdekesebb része a harmadik, egyben utolsó fejezet, mely a szociológiaoktatás módszertanának, illetve a szociológiai módszerek összefoglalására vállalkozik (1948: 158–174). A módszertani eszközök és eljárások bemutatásához is amerikai példákat (pl. statisztikai táblát az 1940-ben bűncselekmény miatt letartóztatásba helyezett személyek arányszámáról az ország lakosságának egyes korosztályai közötti megoszlásában) és értelmezéseket mutat be. Amellett, hogy ismerteti a tábla értelmezését, arra is felhívja a figyelmet, hogy milyen „bizonytalansági” tényezőket kell figyelembe venni az adatok felhasználásakor, mi okozza ezeket (pl. a mintaválasztás, Szalai 1948: 161), illetve milyen összefüggések állapíthatók meg az egyes változók vizsgálatával. „A kérdés az, hogy a társadalmi jelenségeket létrehozó, a társadalmi életet szabályozó tényezők végső fokon hogyan függnék össze egymással, s mikor, milyen mértékben, hogyan fejtik ki hatásukat” (Szalai 1948: 160).

Az intézeti munka színvonalát segítette, hogy Szalai igen gazdag, az aktuális nyugati irodalmat is tartalmazó társadalomtudományi könyvtárat hozott létre. „Mindennap kaptunk betekintésre új könyveket a híres-neves maszek könyvüzletekből, azt lehet mondani, hogy naponta öt-tíz külföldről érkezett könyvet küldtek jegyzékkel. Ezeket Szalai, meg a többiek is, akiket érdekelt, megnézték, és kiválasztották azt, ami az intézet könyvtára számára kellett, a többit pedig visszaküldtük. Nagyon nagy jelentősége volt annak, hogy megnézhattuk, mi az, ami érdekes, és mindent, ami akkor Magyarországra bejött és számunkra fontos volt, azt meg is vehettünk” (Hazay 1988: 55).

Az intézetet a pezsgő szellemi élet, a komoly elméleti munka és a valódi empirikus kutatás sem menthette meg a megszűnéstől, nem ettől függött a léte. Pedig a Szalai-féle intézet volt az első, amely a modern szociológiát képviselte és próbálta meghonosítani Magyarországon. Megszűnése, ahogyan létrehozása is, politikai döntés volt. Szalait 1950 decemberében az ún. Szakasits-perben ötödrendű vádlottként koholt vádak alapján tudományos kémkedésért életfogytiglani fegyházra ítélték. A szociológia felszámolásához – a korszakra jellemzően – nem volt szükség nyilvános döntésre, párthatározatra vagy indoklásra. Szalai Sándor bebörtönzésével hosszú időre megszűnt az egyetlen intézményes keret, és ezzel párhuzamosan semmisült meg a társadalomtudományos gondolkodás hagyományosan nélkülözhetetlen közege, a nyilvánosság is. S bár az ötvenes évek ideológiájának megfelelően drasztikus változások történtek a társadalom szerkezetében, nem létezett diskurzus a társadalomról, az egyoldalú pártközlések számára pedig az egyedüli, megkérdőjelezhetetlen elméleti alapot a hatalom hivatalos ideológiája nyújtotta.

Szalai 1956 őszén (a szociáldemokraták közül is későn) rehabilitálták, rövid ideig ismét egyetemi tanárként dolgozott és kísérletet tett az akkori hivatalos nevén II. Filozófiai Tanszék felállítására. Szalai 1956 decemberében a bölcsészkarhoz írt felterjesztése szerint Társadalomfilozófiai és Szociológiai Tanszék néven kívánta újraindítani korábbi intézetét, és ehhez megfelelő tárgyi és anyagi feltételeket, valamint Cseh-Szombathy László, Ladányi Péter adjunktusi és Perjés Géza tanársegédi kinevezését kérte (ELTE Lt., 8/d 139/1957).¹⁹ Az egyetem ezek után egy tanársegédi állást hirdetett meg, melyre a bizottság (melynek Szigeti is tagja volt) két pályázó közül 1957. február 28-án Cseh-Szombathy László kinevezését szavazta meg. Szalai azonban 1956-os aktív egyetemi és akadémiai szerepvállalása (lásd Pótó 2006) miatt 1957 júniusában fegyelmi eljárással elbocsátották az egyetemről, a határozatot művelődésügyi miniszterhelyettesként Szigeti József szignálta (Gál 2010: 241), a szociológia tanszéket pedig megszüntették.²⁰

*

Bár a Szalai-intézet látszólag a szociológia egy igen rövid fejezete, melynek létrehozása és megszüntetése leginkább e tudomány hazai történetének töredezett jellegét támasztja alá, hatása mégis többrétű volt a későbbi időszakokra. Szalai Sándor annak ellenére, hogy 1957–1966 között az Egyetemi Könyvtár tudományos főmunkatársa,²¹ majd 1963-tól a veszprémi egyetem oktatójaként dolgozott, mindvégig jelen volt az 1960-as évek elején újrainduló szociológia megszervezésénél. 1960-ban részt vett az akadémiai bizottsági előterjesztés elkészítésében „a szociológiai kutatások helyzetéről és időszerű feladatairól”, 1961-ben kétrészes cikket jelentetett meg az *Élet és Irodalomban* a szociológia magyarországi helyzetéről, benne saját szakmai tapasztalatairól, ami élénk vitát váltott ki (Szalai 1961: a vita elemzését lásd Szabari 2004), 1962-ben pedig a *Magyar Filozófiai Szemlében* értekezett a marxista szociológia módszertanáról (Szalai 1962). Erőfeszítései ellenére az 1963-ban megalakult MTA Szociológiai Kutatócsoport vezetésére Hegedüs András kapott megbízást, Szalai pedig nemzetközi szakmai aktivitásának köszönhetően 1966-ban New Yorkba, az újonnan létrejövő ENSZ Kutatási és Oktatási Intézete (UNITÁR) kutatási igazgatóhelyettesének hívták meg, ahol hat éven keresztül dolgozott. 1972-ben jelent meg *The Use of Time* című munkája, mely egy általa vezetett, 12 országra kiterjedő nemzetközi összehasonlító időmérleg-kutatás összegzése volt,²² és amely lehetőséget adott többek között néhány ma-

¹⁹ „1956 elején Szalai felhívott, és meghívott egy cukrászdába, baráti beszélgetésre. Ez már a rehabilitációs tárgyalása után volt, amikor 5-6 elítélt politikus, köztük Marosán György és mások ellen is elejtették a vádpontokat. Szalai esetében a vádemelés tudományos kémkedés miatt történt. 1956-ban az egyetem is rehabilitálta. Szalai a beszélgetés során elmondta, hogy számít Perjés Gézára is. Beszélt arról, hogy a marxizmus-leninizmus vágyálmokat tartalmaz, félreismeri, hibásan értelmezi a társadalmi valóságot. Valószínűleg a párt agitprop-vezetése mondhatta neki, hogy kezdeményezik akadémiai állásának visszaállítását is, de ez a dolog komolyra csak októberben fordult. Szalai felhívott, hogy menjek be az egyetemre. 1956. október 30. és november 4. között Pais Dezső elnöklétével működött a Forradalmi Bizottság, amelynek Szalai és Szabó Árpád is a tagjai voltak, és a gyűléseken gyakran szónokolt Szalai. Aztán jött a fegyelmi, megszüntették az Intézetet, amely el sem indult” (Cseh-Szombathy 2007: 56).

²⁰ Cseh-Szombathy állását már májusban törölték, ELTE Lt., 228/1957.

²¹ Szalai ellen 1956 végétől folyt nyomozás és lejárató kampány, erről részletesen lásd Gál (2010).

²² Magyarul 1978-ban *Idő a mérlegen* címmel jelent meg.

gyar szociológus számára egy nemzetközi kutatásban való részvételre is. A hazai vizsgálatot Szalai egykori tanítványa, Cseh-Szombathy László, illetve Ferge Zsuzsa vezették. Szalait 1970-ben az MTA rendes tagjává választották. 1972-től az MTA Tudományszervezési Csoportjának, majd Intézetének tudományos tanácsadója, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, illetve az ELTE Bölcsészkarának oktatója volt. Számos nemzetközi szociológiai társaság mellett aktív szerepet vállalt az 1978-ban megalakult Magyar Szociológiai Társaság megszervezésében, melynek 1983-ban bekövetkezett haláláig az elnöke volt. A személyéhez kötődő eredményeken túl talán még jelentősebb az általa képviselt és közvetített szociológia hatása, mely olyan elméleti és módszertani alapot jelentett, melyre az 1960–70-es években is lehetett építeni.

ABSTRACT: Sándor Szalai was a distinguished Hungarian sociologist who was born 100 years ago. The article analyzes Szalai's role in sociology in the 1940's, with an emphasis on the institutional and political context. The paper aims to highlight the conflicts that occurred at the border area of social sciences and politics and influenced the work and the termination of the first department of modern sociology in Hungary.

Források

- Jegyzőkönyv a Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának 1945. szeptember 21-i rendes üléséről. ELTE Lt., 8/a 49. kötet.
- Társadalomelméleti Tanszék ügye. Budapest, 1945. október 1. ELTE Lt., 120/1945–46.
- Jegyzőkönyv a Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának 1946. évi szeptember 9. I. rendes üléséről. ELTE Lt., 8/a 50. kötet.
- Hajnal István dékán levele Mannheim Károlyhoz. Budapest, 1946. július 2. ELTE Lt., 8/b 1488/1945–46.
- Pályázat a Pázmány Péter Tudományegyetem társadalomelméleti tanszékén megüresedett állás betöltésére. ELTE Lt., 1256/1945–46.
- A bölcsészkarai intézetek összevonása és elrendezése tárgyában a miniszter rendeletéből Dr. Szabolcsi Miklós ügyosztályvezető levele a Pázmány Péter Tudományegyetem Tanácsának, Budapest, 1949. július 12. ELTE Levéltár 8/b., 1948–49.
- Szalai Sándor egyetemi rendes tanár felmentése a Pázmány Péter Tudományegyetemen. ELTE Lt., 8/b 364/1949–50.
- Dr. Szalai Sándor és Kiss Nándor rendelkezési állományba helyezése. Budapest, 1950. május 2. ELTE Lt., 8/b 22/1950.
- Az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendeletei a közigazgatás ideiglenes rendezéséről, a közalkalmazottak igazolási kötelezettségéről és a közbiztonság helyreállításáról. Magyar Közlöny, 1945. január 4. Debrecen.

- Az MTA társadalomtudományi szakosztályának május 9-i üléséről felvett jegyzőkönyv. MTA Levéltér 23, 1949.
- Szalai Sándor egyetemi ny. r. tanár felmentése a Pázmány Péter Tudományegyetemen. ELTE Lt., 8/b. Budapest, 1950. február 9.
- Országos Társadalomtudományi Intézet felállítása, kelt: Budapest, 1946. április 15. ELTE Lt., 1274/1945–46.
- Jegyzőkönyv a II. Filozófiai Tanszéken meghirdetett tanársegédi állás betöltésének ügyéről. Budapest, 1957. február 28. ELTE Lt., 228/1957.
- Dr. Szalai Sándor tanszékvezető egyetemi tanár előterjesztése a Bölcsészettudományi Karhoz hat éven át szünetelt tanszéke működésének újrakezdésével kapcsolatban. ELTE Levéltár 8/d 139/1957.

Irodalom

- Andorka R. (2006): „...megtanítottak arra, hogy tanulni és dolgozni kell”. Javorniczky István beszélgetése Andorka Rudolffal. *Századvég* (1): 1–87.
- Balázs J. (1945): A szociológia és a magyar egyetemek. *Valóság* 1(1): 66–69.
- Cseh-Szombathy Lászlóval beszélgetett Szántó Miklós (2007). In Szántó M. (2007): *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászülésének körülményeiről az 1960-as években*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 45–59.
- Danziger, K. (2009): Confessions of a Marginal Psychologist. In L. P. Mos (ed.). *History of Psychology in Autobiography*. New York: Springer, 89–129.
- Gábor É. (szerk.) (1996): *Mannheim Károly levelezése 1911–1946*. Budapest: Argumentum Kiadó–Lukács Archívum.
- Gál É. (2010): „Lejárátás” és „bomlasztás. A Kádár-kori állambiztonság esete Szalai Sándorral. *Történelmi Szemle* (2): 237–271.
- Glasner A. (1920, 1923): *A kőbányászat kézikönyve I–II. Különös tekintettel a magyarországi kemény kőzuti kőanyagok fejtésére és feldolgozására*. Németh József Technikai Könyvkiadó.
- G. Vass I. (szerk.) (2005): Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1945. november 15.–1946. február 4. OSZK. Forráskiadványok.
- Hazay L. (1988): „Szociológiáról akkor már szó sem volt...” Tóth Pál Péter interjúja. *Mozgó Világ* (3): 50–62.
- Hegyesi G. (1989): Dr. Hilscher Rezső 1890–1957. *Esély* (1): 51–52.
- Hilscher R. (1928): *Bevezetés a szociálpolitikába*. Budapest: MEKDSz Szövetség Kiadás.
- Horváth J. – Izsák L. (1970): Egyetemünk 25 éves fejlődése. In Sinkovics I. (szerk.) (1970): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970*. Budapest: 21–22.
- Justus P. (szerk.) (1945): *A Szociáldemokrata Párt vádat emel... Két vádbeszéd egy rendszer ellen. Szalai Sándor pol. ügyész vádbeszéde Bárdossy László perében. – Horváth Zoltán vádbeszéde Imrédy Béla perében*. Budapest: Népszava.
- Kardos I. (1976): *Magyar tudósportrék*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

- Kemény I. (2008): Életút-interjú. Megemlékezés. Az interjú készítette: Szabari Vera. *Szociológiai Szemle* (2): 3–21.
- Lombos A. (1990): Tények, adatok Hilscher Rezső életéből. *Esély* (3): 3–12.
- Lukács Gy. (1946): Szalai Sándor: Társadalmi valóság és társadalomtudomány. *Társadalmi Szemle* 1 (8–9): 676–680.
- Mihály G. (1987): „A Szalai-intézet oázis volt...” Tóth Pál Péter interjúja. *Mozgó Világ* (11): 105–112.
- Némedi D. (2007): Durkheim Magyarországon. *Szociológiai Szemle* (3–4): 149–174.
- N. Szabó J. (1999): Tisztogatások a magyar felsőoktatásban (1945–1946). *Magyar Tudomány* (8). http://epa.oszk.hu/00700/00775/00008/1999_08_10.html.
- Perjés G. (1987): „Szalaiban a pedagógia Erósza munkált...” Tóth Pál Péter interjúja. *Mozgó Világ* (10): 73–87.
- Póto J. (2006): 1956 az Akadémián. *Történelmi Szemle* (1–2): 53–90.
- Rezső M. (1987): „Szalai játszotta a professzort...” Tóth Pál Péter interjúja. *Mozgó Világ* (9): 67–75.
- Sükösd M. (2000): Bárdossy: mártír vagy háborús bűnös? *Mozgó Világ* 26 (1). Online [2008. szeptember 29.]. Elérhető: <http://www.mozgovilag.hu/2000/01/januar10.htm>
- Szabari V. (2004): Vitatott diskurzus. In Némedi D. – Szabari V. (szerk.): *Kötő-jelek 2003*. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola, 145–174.
- Szalai S. (1933): Die „ansteckende” Fehlhandlung. *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* (Hg. Sigmund Freud.) 19(3): 440–442.
- Szalai S. (1935): *Philosophische Grundprobleme der psychoanalytischen Psychologie. Eine dialektische Studie*. Abhandlung der Doktorwürde der Philosophische Fakultät I. der Universität Zürich. Bp., Kellner.
- Szalai S. (1946): *Társadalmi valóság – társadalomtudomány*. Budapest: Új Idők Irodalmi Intézete, Singer és Wolfner.
- Szalai S. (1948): *Bevezetés a társadalomtudományba*. Budapest: Egyetemi Nyomda.
- Szalai S. (1949): *Társadalomtudomány és imperializmus*. Budapest: Szikra Kiadás. A Magyar Dolgozók Pártja Kulturpolitikai Akadémiája. Tudományos Előadások 2.
- Szalai S. (1961): A szociológia helyzete Magyarországon. *Élet és Irodalom* 5(15): 8–9 és 5(17): 9–10.
- Szalai S. (1962): Módszertani megfontolások a marxista szociológiai szakkutatás egyes időszerű kérdéseihez. *Magyar Filozófiai Szemle* 6(5): 663–692., és 5(6): 825–880.
- Szalai S. (1978): *Idő a mérlegen*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Szalai S. (2009): Az angyali Radnóti. Tolnai Gábor interjúja Szalai Sándorral. Közreadja Csapody Tamás. *Magyar Tudomány* 170(11): 1368–1380.
- Szántó M. (1960): A hazánkban folyó szociológiai kutatások helyzete és időszerű problémái. *Magyar Filozófiai Szemle* (4): 615–630.

- Szántó M. (2007): *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szigeti J. (1946): Megjegyzések a „kelet-európai szociológia” gondolatához. *Valóság* 2(1-2): 104-108.
- Widmar L. (1987): „Nekem Szalai az eszményképem volt...” Tóth Pál Péter interjúja. *Mozgó Világ* (8): 63-76.